

JERZY WALACHOWICZ (Poznań)

Regale solne na Pomorzu Zachodnim do roku 1295

I. Wstęp. II. Pojęcie regale solnego i ośrodki eksploatacji soli na Pomorzu Zachodnim. III. Terminologia źródłowa i technika produkcji soli. IV. Gospodarka i polityka solna książąt zachodniopomorskich. V. Przejmowanie eksploatacji źródeł słonych przez mieszczaństwo. VI. Zakończenie.

I. WSTĘP¹

Saliny zachodniopomorskie, tym mniej zaś zagadnienie regale solnego, nie doczekały się, jak dotąd, pełniejszego opracowania. W literaturze historycznej można jednak spotkać szereg uwag dotyczących tej sprawy, rozrzuconych po rozmaitych studiach niemieckich i polskich. Wymienić tu należy prace monograficzne o tematyce pomorskiej, poruszające m. in. również kwestie książęcego monopolu solnego, a pisane przez G. K r a t z a, H. R i e m a n n a, T. P y l a, W. S o m m e r f e l d a, M. W e h r m a n n a, H. H o o g e w e g a, F. S a l i s a² oraz przez autorów polskich W. B o g u s ł a w s k i e g o, K. Ś l a s k i e g o, Wł. Ł ę g ę, H. C h ł o p o c k ą i Wł. K o w a l e n k ę³.

¹ Artykuł niniejszy powstał w Seminarium Powszechnej Historii Państwa i Prawa UAM, pod kierunkiem prof. dra Michała Szczanieckiego.

² Por. G. K r a t z, *Die Städte der Provinz Pommern*, Berlin 1865, z instruktywnym wstępem R. K l e m p i n a; H. R i e m a n n, *Geschichte der Stadt Colberg*, Colberg 1873; T. P y l, *Geschichte des Cistercienserklosters Eldena im Zusammenhange mit der Stadt und Universität Greifswald*, Vereinsschrift der Rügisch-Pommersche Geschichte und Altherthumskunde in Greifswald und Stralsund, Greifswald 1880/81; W. S o m m e r f e l d, *Geschichte der Germanisierung des Herzogtums Pommern oder Slavien bis zum Ablauf des 13. Jahrhunderts*, Staats und sozialwissenschaftliche Forschungen, Herausgegeben von G. S c h m o l l e r, t. XIII, z. 5, Leipzig 1896; M. W e h r m a n n, *Geschichte von Pommern*, Gotha 1919/21; H. H o o g e w e g, *Die Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, t. I, II, Stettin 1924; F. S a l i s, *Forschungen zur älteren Geschichte des Bistums Kammin*, Balt. St., N. F., t. XXVI, Stettin 1924.

³ Por. W. B o g u s ł a w s k i, *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej*, Poznań 1887—1900, t. I—IV; K. Ś l a s k i, *Dzieje Ziemi Kołobrzeskiej do czasów jej ger-*

Dysponujemy nadto podstawowymi dziełami zajmującymi się regalem górniczym na terenach Niemiec, Czech i Polski. Są to prace: E. Ziviera, A. Zychy, K. Sternegga, A. Arndta, H. Srbika⁴, a także H. Łabęckiego, M. Rosenberga, R. Grodeckiego, Fr. Skibińskiego i J. Krzyżanowskiego⁵.

Pod względem terytorialnym praca nasza obejmuje zasadniczo tylko Pomorze Zachodnie, stąd też autor korzystał głównie z dyplomów pomorskich, a posiłkowo z rańskich i innych, o ile odnoszą się one do obszaru tego księstwa. Dokumentów pierwszej kategorii znaleźliśmy ogółem 50, drugiej zaś 52.

Zakres chronologiczny studium sięga roku 1295 tj. daty terytorialnego rozbitcia kraju.

manizacji, Toruń 1948, oraz recenzja pióra G. Labudy, zamieszczona w „Jantarze”, VI za rok 1948; Wł. Łęga, *O stosunkach gospodarczych na Pomorzu w XII i XIII w.*, „Jantar” t. IV, z. 3, Bydgoszcz 1946; Tenże, *Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII i XIII w.*, Poznań 1949; H. Chłopocka, *Przyczynki do dziejów życia gospodarczego miast Pomorza Zachodniego*, „Przegląd Zachodni”, r. VII, nr 1/2, 1951, Taże, *Powstanie i rozwój wielkiej własności ziemskiej opactwa cystersów w Kołbaczu w XII—XIV wieku*, Prace Komisji Historycznej PTPN, t. XVII, z. 2, Poznań 1953, Wł. Kowalenko, *Najdawniejszy Kołobrzeg (VIII—XIII w.)*, „Przegląd Zachodni”, r. VII, nr 7/8, 1951.

⁴ Por. E. Zivier, *Geschichte des Bergregals in Schlesien bis zur Besitzergreifung des Landes durch Preussen*, Kattowitz 1898; A. Zycha, *Das Recht des ältesten deutschen Bergbaues bis ins 13 Jahrhundert*, Berlin 1899; Tenże, *Das böhmische Bergrecht des Mittelalters auf Grundlage des Bergrechts von Iglau*, Berlin 1900. Z poglądami zawartymi w wymienionych pracach polemizował A. Arndt w *Zeitschrift der Savigny-Stiftung*, t. 24, Germ. Abt., Weimar 1903, tamże odpowiedź A. Zychy; K. T. v. Inama Sternegg, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, Leipzig 1905, por. zwłaszcza t. II, III, 2; A. Arndt, *Zur Geschichte und Theorie der Bergbaufreiheit*, Freiburg im Bresgau 1916; H. Ritter v. Srbik, *Studien zur Geschichte des österreichischen Salzwesens*, Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs, Herausgegeben von Prof. Dr. Alfons Dopsch, z. 12, Innsbruck 1917.

⁵ Por. H. Łabęcki, *Najdawniejsze dzieje salin krakowskich, aż do żupnictwa Jana Bonara, czyli do roku 1515*, Biblioteka Warszawska 1856 r.; Tenże, *Daune żupy i żupnicy w Polsce*, Biblioteka Warszawska, 1846 r., t. 21; M. Rosenberg, *Początki górnictwa w Polsce za Bolesława Chrobrego*, Przegląd Prawa i Administracji, t. XXXII, Lwów 1907; Tenże, *Zarys urządzeń prawnych górnictwa w Polsce po koniec XIV w.*, Przegląd Historyczny, t. XIII, Warszawa 1912; R. Grodecki, *Saliny ziemi krakowskiej w wiekach średnich*, Sprawozdania AU 1923, V, Kraków 1924; F. Skibiński, *Eksploracja soli i gospodarka solna we wczesnym średniowieczu polskim*, Przegląd Historyczny, t. XXIX, Warszawa 1930/31; Tenże, *Regale górnicze we wczesnym średniowieczu na Zachodzie i w Polsce*, Przegląd Historyczny, t. XXVIII, Warszawa 1929; Tenże, *Handel solny we wczesnym średniowieczu polskim*, w: *Księga Pamiątkowa prof. Handelsmana*, Warszawa 1929; J. Krzyżanowski, *Wolność górnicza w Polsce (do końca XIV w.)*, Wydawnictwo Wydziału Prawa UJ, z. 2, Kraków 1935.

II. POJĘCIE REGALE SOLNEGO I OŚRODKI EKSPLOATACJI SOLI NA POMORZU ZACHODNIM

Znaczną ilość dziedzin działalności gospodarczej obejmowały w średniowieczu tzw. regalia. Były to uprawnienia monarsze do prowadzenia zyskowej zazwyczaj działalności⁶, z wyłączeniem osób trzecich. Nikt oprócz panującego nie mógł wykonywać np. górnictwa, chyba że otrzymał na to specjalny przywilej⁷. Regale górnicze obejmowało także eksploatację solanek.

Za E. Zivierem i Fr. Skibińskim przyjmujemy, że „regale górnicze jest to prawo przysługujące państwu względnie panującemu, jako inkarnacji państwa, rozporządzania kruszcami znajdującymi się w głębi ziemi, jak i na powierzchni ziemi, z wykluczeniem praw właściciela gruntu, w którego posiadłości są znalezione”⁸.

Książę mógł eksploatować te dobra, w naszym wypadku solanki albo bezpośrednio (tak było do czasu zrzeczenia się pierwszej warzelni soli na rzecz kościoła, co miało miejsce przed rokiem 1140) albo pośrednio. Drugi sposób jest chronologicznie późniejszy i polega na tym, że monarcha w wypadku nadania instytutowi kościelnemu jakiejś warzelni, zastrzega sobie odpowiednią daninę. Regale pozostaje także na tym etapie nietknięte, a ogranicza się tylko forma korzystania z niego⁹. Dopiero zupełna rezygnacja z daniny stanowi o likwidacji uprawnień monarszych. W związku z coraz częstszą praktyką podobnych aktów rezygnacyjnych ze strony książąt pomorskich dojdzie na Pomorzu Zachodnim w XIII w. do rozkładu regale solnego.

Pomorze Zachodnie posiadało dwa ośrodki eksploatacji soli: Kołobrzeg i Gryfię. Obejmowały one swym zasięgiem także najbliższe okolice.

W Kołobrzegu saliny występują w odległości 1,5 km od morza. Znajdujemy je po obu stronach rzeki Prośnicy. Lokalizują się one w północnej części wyspy kołobrzesckiej, na tzw. Mons Salis, którą była głównym terenem solanek. Na zachód słone obszary ciągnęły się aż do Jeziora Czarnego. Nazywano je Siederland tj. Grunty Słone. Solanki kołobrzesckie były najzasobniejsze na całym wybrzeżu słowiańskim¹⁰. Miasto Kołobrzeg zawdzięcza więc swój wspaniały rozwój nie tylko dogodnemu, nadmorskiemu położeniu, ale także bliskości i dawności solanek¹¹.

W okolicy Gryfii istniały solanki mniej zasobne niż kołobrzesckie. Gru-

⁶ Por. J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski do połowy XV w.*, t. I, Warszawa 1957, s. 146—147.

⁷ Por. A. Arndt, *Zur Geschichte und Theorie*, s. 47.

⁸ Por. E. Zivier, *Geschichte des Bergregals in Schlesien*, s. 35, Fr. Skibiński, *Regale górnicze we wczesnym średniowieczu*, s. 200.

⁹ Por. A. Arndt, *Zur Geschichte und Theorie*, s. 127.

¹⁰ Por. Wł. Kowalenko, *Najdawniejszy Kołobrzeg*, s. 541.

¹¹ Por. H. Riemann, *Geschichte der Stadt Colberg*, s. 114; K. Ślaski, *Dzieje*

powwały się one na północnym brzegu rzeczki Hildy (zwanej do 1272 r. Reke, Reche, Rick, obecnie zaś Ryck) i ciągnęły się aż do Jeziora Doleńskiego (Tollensee). Znaczniejsze warzelnie obserwujemy jednak głównie w pobliżu miasta Gryfii, które, jak przypuszcza G. Kratz, powstało z osadnictwa ludności zajmującej się przemysłem solewarskim¹².

III. TERMINOLOGIA ŹRÓDŁOWA I TECHNIKA PRODUKCJI SOLI

Podejmując zagadnienie dziejów regale solnego na Pomorzu Zachodnim należy zapoznać się najpierw z terminologią dyplomów w tej dziedzinie oraz w związku z tym zaznajomić się ze średniowieczną techniką produkcji soli.

W podstawowej masie dokumentów spotykamy się z dwiema nazwami: *tugurium* i *sartago*. Przez pierwszą z nich należy rozumieć warzelnię, tj. zespół urządzeń potrzebnych do wytwarzania soli. Są to więc odpowiednie zabudowania, szopy zwane domami (*domus*), piece i studnie z solanką względnie źródła. W ramach *tugurium*, wzniesionego zazwyczaj nad basenem zawierającym solankę, mieściły się tzw. *sartagines*, co w języku polskim oznacza panwie. Były to najczęściej płaskie naczynia, przypominające kształtem patelnie, na które nalewano solankę i gotowano aż do wyparowania wszystkiej wody. Istniały warzelnie zaopatrzone w dwie, trzy, najczęściej cztery panwie. Wyjątkowo posiadała ich warzelnia więcej. Od ilości panwi zależała moc produkcyjna warzelni. Jeden z dyplomów, wydany przez Barnima I w roku 1265, podaje rozmiary basenu zawierającego solankę, a więc i warzelni. Wynoszą one 12×12 stóp, co według obliczeń Wł. Łęgi może wynosić $2,80 \times 2,80$ m¹³.

Eksploatacja warzelni wymagała dwóch podstawowych materiałów: solanki, określanej w źródłach *salsugo* i drzewa, które było konieczne jako budulec i zwłaszcza jako opał przy wywarzaniu soli¹⁴.

Oprócz wymienionych terminów (*tugurium*, *sartago*, *salsugo*)¹⁵ wystę-

Ziemi Kołobrzesckiej, s. 23; Wł. Łęga, *Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego*, s. 143. Por. także G. Kratz, *Die Städte der Provinz Pommern*, s. XIV/XV (Einleitung von R. Klempin).

¹² Por. G. Kratz, *Die Städte der Provinz Pommern*, s. 187, W. Bogusławski, *Dzieje Stowiańszczyzny*, s. 563.

¹³ Por. Wł. Łęga, *O stosunkach gospodarczych na Pomorzu w XII i XIII w.*, s. 38; Tenże, *Obraz gospodarczy*, s. 143.

¹⁴ O technice solewarstwa por. wywody Fr. Skibińskiego, *Eksploatacja soli i gospodarka solna*, s. 312—314; K. Ślaskiego, *Dzieje Ziemi Kołobrzesckiej*, s. 25 oraz Wł. Kowalenki, *Najdawniejszy Kołobrzeg*, s. 505; por. także H. Srbik, *Studien zur Geschichte*, s. 63.

¹⁵ Por. O *tugurium* PU I 30, 111, 177, 222, 241, 242, 373, 378; II 608, 636, 645, 673, 674, 703, 815; III 1417 i in. O *sartago* PU I 61, 62, 94, 146; II 844, 882; III 1603, 1657, 1699 i in. O *salsugo* PU II 764, 772, 1219 i in.

pują w dokumentach i inne. Warzelnie bywały też określane jako *domus salis*¹⁶, względnie *domus salinaria*¹⁷. Bardzo często dyplomy używają rzeczownika *salina*¹⁸. Nieraz słyszymy o *locus salis*¹⁹, *locus sartaginum*²⁰, *puteum*²¹, *palus salica*²². Sporadycznie spotykamy się też z takimi określeniami jak: *aqua salsa*²³, *fontes salis*²⁴, *venae salis*²⁵, *salefodinae*²⁶. Często wystawcy dokumentów darowywują klasztorowi po prostu sól — *sal*²⁷.

Książę uposażając instytut kościelny warzelnią czy innymi „słonymi dobrami” nie wyrzekał się pierwotnie całkowicie dochodów z przekazywanego mienia, gdyż rezerwował sobie roczną daninę, zwaną najczęściej *census salis*²⁸ lub *exactio*²⁹, a tylko jeden raz po słowiańsku *precep*³⁰.

W końcu, w wypadku przekazywania warzelni przez uprawnionego osobie trzeciej (dzierżawa), przekazujący zastrzegał sobie czynsz płacony zazwyczaj w beczkach soli, określanych jako *ligaturae salis*³¹.

IV. GOSPODARKA I POLITYKA SOLNA KSIĄŻĄT ZACHODNIOPOMORSKICH

W początkowym okresie aż do XII w. książęta zachodniopomorscy prowadzili samodzielnie i bezpośrednio całą gospodarkę solną. Dawność solanek kołobrzeskich i gryfijskich jest ogólnie znana i przyjmowana w literaturze³².

Wraz z rozprzestrzenieniem się chrześcijaństwa na terenach pomor-

¹⁶ Por. PU II 840; III 1589, 1594, 1603, 1657.

¹⁷ Por. PU II 844.

¹⁸ Por. PU I 54, 90, 429, 492; II 844, 1124, 1162; III 1589, 1594, 1603, 1657 i in.

¹⁹ Por. PU I 145, 146, 187, 188, 207, 380, 392, 450; II 846, 1238; CPD I 482 i in.

²⁰ Por. PU I 124; III 1417.

²¹ Por. PU I 62, 467 i in.

²² Por. PU I 193, 467.

²³ Por. PU II 1198.

²⁴ Por. PU II 772; III 1668.

²⁵ Por. PU III 1668.

²⁶ Por. PU III 1498.

²⁷ Por. PU I 54, 90, 429; II 608; III 1412, 1489, 1658 i in.

²⁸ Por. PU I 48, 72, 74, 79, 96, 127, 171; III 1343, 1514 i in.

²⁹ Por. PU I 487, 534; II 607, 779; III 1603 i in.

³⁰ Por. CPD I 401.

³¹ Por. PU II 636, 645, 673, 674, 675, 703, 815.

³² Por. G. Kratz, *Die Städte*, s. 81 i 187; W. Bogusławski, *Dzieje Słowiańszczyzny*, s. 563—4; K. T. v. Inama Stérnegg, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, t. II, s. 340; R. Grodecki, *Saliny Ziemi Krakowskiej*, s. V, 6; H. Riemann, *Geschichte der Stadt Colberg*, s. 114—117; Fr. Skibiński, *Handel solny*, s. 453; K. Ślaski, *Dzieje Ziemi Kołobrzesckiej*, s. 23; H. Chłopocka, *Powstanie i rozwój*, s. 16.

skich obserwuje się zjawisko, że książęta uposażając coraz liczniejsze instytucje kościelne zaczęli powoli pozbywać się na ich rzecz swych uprawnień w zakresie eksploatacji soli.

Poniższe zestawienie ujmuje proces nabywania uprawnień solnych przez poszczególne instytucje uprzywilejowane, które zestawiamy tu w porządku chronologicznym nabywanych uprawnień.

1. Biskup kamieński. Już w roku 1140 bulla erekcyjna Innocentego II zatwierdziła biskupowi pomorskiemu posiadanie warzelni soli w Kołobrzegu³³. Jest to pierwsza wzmianka dokumentowa o solewarstwie pomorskim. Nie jest jednak wykluczone, że *tugurium* to zostało wcześniej już nadane, gdyż dowiadujemy się o nim z konfirmacji, którą musiało poprzedzić dawniejsze nadanie. Ciekawe, że już pod rokiem 1000 Thietmar nazywa biskupstwo kołobrzesckie, do którego tradycji mogło nawiązywać później kamieńskie, *salsa Cholbergensis ecclesia*³⁴. Być może, iż pierwszą darowiznę z salin kołobrzeskich na rzecz biskupa Pomorza Zachodniego uczynił kiedyś Bolesław Chrobry³⁵.

Posiadanie warzelni konfirmowali w latach 1188 i 1217 papieże Klemens III i Honoriusz III³⁶.

2. Klasztor w Grobi. Już przed rokiem 1159 klasztor posiadał tzw. *census salis*, pobierany w niedzielę z panwi kołobrzeskich, jak nas informuje o tym konfirmacja biskupa Wojciecha, zatwierdzająca wcześniejsze nadania Racibora i Przybysławy³⁷. W 1177 r. oprócz owego *census* Bogusław II pozwoił też na zbudowanie w Kołobrzegu dwóch warzeln i to najprawdopodobniej na cztery panwie każda³⁸. Zarówno *census*, jak i warzelnie znalazły zatwierdzenie w latach 1178, 1179, 1184, 1195 i 1216³⁹. Dodać jeszcze trzeba, że Bogusław II w 1218 r. zezwoił klasztorowi na zakup soli w miejscowości Tsirkewist, położonej niedaleko Uznamia⁴⁰.

W drugiej połowie XIII w., w roku 1257, Warcisław III wydał konfirmację, zatwierdzającą posiadanie przez instytut *locum salsuginis ad sex sartagines*⁴¹. Dyplom powołuje się na darowiznę poprzedników Warcisława III, którą konfirmuje, zaznaczając jednocześnie, iż klasztor jest wolny *ab omnibus importunis exactionibus*.

³³ Por. PU I 30; — — *Cholberg cum tugurio salis* — —.

³⁴ Por. CPD I, s. 24.

³⁵ Por. Wł. Kowalenko, *Najdawniejszy Kołobrzeg*, s. 550.

³⁶ Por. PU I 111, 177.

³⁷ Por. PU I 48: *In coluberch census salis de sartaginibus dominica die* — —.

³⁸ Por. PU I 72: *In coluberch censum salis de sartaginibus dominica die. Duas quoque domos ad quatuor sartagines* — —.

³⁹ Por. PU I 74, 79; CPD I 45; PU I 96, 127, 171.

⁴⁰ Por. PU I 181.

⁴¹ Por. PU II 647.

W roku 1267 Barnim I zatwierdził dwa domy *ad sex sartagines salis*⁴². Na tym tle powstaje wątpliwość czy zakonnicy mieli w posiadanych przez siebie dwóch warzelniach razem osiem panwi (jak do roku 1257), czy więcej (jak zdają się świadczyć dyplomy z drugiej połowy XIII w.). Nie przesądzając sprawy wydaje się słuszniejszy pierwszy pogląd (8 panwi), chociaż możliwa jest też inna interpretacja. Można np. przyjąć, że klasztor na podstawie przywilejów dawniejszych, pozwalających na posiadanie ośmiu panwi, uruchomił, z niewiadomych przyczyn, tylko po trzy panwie w każdej ze swych warzelní, co znalazło potwierdzenie w latach 1257 i 1267. W każdym razie posiadanie przez opactwo dwunastu panwi wydaje się nieprawdopodobne tym bardziej, że obie confirmacje zatwierdzają dawne nadania, które przyznawały każdej z warzelní klasztornych tylko po cztery panwie. W takiej sytuacji wydaje się prawdopodobne, że opactwo miało warzelnie obejmujące w sumie osiem, a nie dwanaście panwi.

3. Klasztor w Brodach. Według dyplomu uznawanego za fałszyfikat z lat 1230—1260 (a datowanego na rok 1170) Kazimierz I nadał klasztorowi salinę we wsi Colkle z dochodami, które w przyszłości zdoła wygospodarować: *Dedimus etiam eis salinam, que est in Colkle, cum omni utilitate, que per laboris industriam futuro tempore fieri potuerit ibidem ex sale*⁴³. Nadanie to potwierdził w roku 1182 Bogusław I, gdzie nazwa wsi brzmi Cholchele⁴⁴ oraz Barnim I w roku 1244⁴⁵.

4. Klasztor w Darguniu. W roku 1173 Kazimierz I nadał klasztorowi *quartam partem putei salis in Tolenze in predio uille Sullimari Tessemeris — et sedes duarum sartaginum sal coquientium in Colbiarg*. Zakonnicy więc uzyskali dobra solne w obu ośrodkach solewarstwa w Gryfii i w Kołobrzegu⁴⁶.

W latach 1193—1198 cystersi otrzymali od księcia rańskiego Jaromara I *locum sartaginum in possessione, que hilda dicitur*⁴⁷. W XIII w.

⁴² Por. PU II 840: — — *in Colberg duas domos ad sex sartagines salis* — —, nadto H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 337 i Wł. Kowalenko, *Najdawniejszy Kołobrzeg*, s. 547. Uważamy za wysoce wątpliwe by w tym wypadku miało chodzić o 2 warzelnie po 6 panwi.

⁴³ Por. PU I 54.

⁴⁴ Por. PU I 90.

⁴⁵ Por. PU I 429. Wyjaśnieniem etymologii nazwy Colkle, Cholchele zajął się pastor Quandt z Persauty w *Nachträgliche Bemerkungen zu den Urkunden* tomu I CPD. Na s. 988 mówi on, że jest to po prostu nazwa oznaczająca warzelnię, pochodzącą od greckiego — sól. Wywody tego uczonego są jednak dość wątpliwe. W objaśnieniach do dyplomu w CPD I na s. 75—6 Hasselbach próbuje zlokalizować tę wieś w terenie. Okazuje się, że leżała ona prawdopodobnie, gdzieś w pobliżu Jeziora Doleńskiego (Tollensee) i należała do zespołu salin gryfijskich. Autor ma wątpliwości, co do tego, czy jej nazwa wiąże się z warzelniami.

⁴⁶ Por. PU I 62.

⁴⁷ Por. PU I 124.

dwa zatwierdzenia Kazimierza II z roku 1219 i Wacława III z roku 1248 wskazują na powiększenie się dóbr solnych klasztoru, który w obu dyplomach wykazuje posiadanie błot słonych, określanych, jako głębokie (*profundae*). Błota te z pomorska zwą się *glambike loug* i *siricolug* (według Klemppina Tiefmoor i Breitmoor) ⁴⁸.

Uprawnienia solne w Kołobrzegu zatwierdził też Barnim I w roku 1266 ⁴⁹. Nadto książę roztockiej Henryk Borwin III w 1252 r. nadał klasztorowi *perpetuam libertatem hauriendi de puteis salinariis iuxta Sulten sitis et positis atque perfectam potestatem sal coquiendi de eisdem* ⁵⁰. Na gruncie tej darowizny miał chyba klasztor prawo zbudowania sobie warzelni w Sütz (ośrodek gryfijski), zwłaszcza, że książę zrzekł się wszystkich praw i udzielił egzempcji *ab omni exactione*, przekazując pełne uprawnienia solne opactwu.

5. Klasztor w Białymbuku. W dyplomie z roku 1180 Kazimierz I zezwolił klasztorowi na zbudowanie w Kołobrzegu warzelni z sześcioma panwiami. Formułka głosi: — — *concedimus* — — *fratribus ponere sex sartaginas in Choleberga ad usum salis ab omni exactione iure perpetuo liberas* — —. Warzelnia ta była zwolniona od daniny solnej (*exactio*) ⁵¹. Nadanie to potwierdzili Bogusław II i Kazimierz II w 1208 r. ⁵² oraz Barnim I w 1269 r. ⁵³. Ten ostatni zamieścił jeszcze w swym dyplomie zwrot *cum* — — *salefodinis*. W końcu Mszczuj II w latach 1285, 1286 i 1288 nadał bliżej nieokreślone źródła i żyły solne: *fontes uel venae salis* ⁵⁴.

6. Klasztor w Słupie nad Pianą. Konfirmując nadanie Racibora i Kazimierza I, Bogusław I przyznał klasztorowi w roku 1183 warzelnię na cztery panwie, położoną blisko Prośnicy w Kołobrzegu ⁵⁵. Możliwość wcześniejszej daty nie jest tu wykluczona. Zatwierdził to w latach 1226/7 papież Honoriusz III ⁵⁶.

7. Klasztor w Eldenie. Dobra klasztoru z Eldeny leżały częściowo w Księstwie Rańskim, a częściowo w Pomorskim ⁵⁷. Stąd też posiada on dyplomy pochodzące z obu kancelarii. Książę rański Jaromar I w roku 1207/8 nadał klasztorowi *locum salis* (obecnie Rosenthal) znajdu-

⁴⁸ Por. PU I 193, 467.

⁴⁹ Por. PU II 796.

⁵⁰ Por. CPD I 482.

⁵¹ Por. PU I 84.

⁵² Por. PU I 146.

⁵³ Por. PU II 882.

⁵⁴ Por. PU III 1324, 1406, 1470. Nadto H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. I, s. 38—39.

⁵⁵ Por. PU I 94; *In Cholberch* — — *Domus prope Parzan ad quatuor sartagines* — —.

⁵⁶ Por. PU I 234 oraz H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. II, s. 664.

⁵⁷ Por. PU I 380, 392 oraz tamże s. 280.

jące się niedaleko Gryfii ⁵⁸. Nadanie to znalazło swe potwierdzenie w latach 1209, 1218 (dwa razy), 1221, 1241 (dwa razy) ⁵⁹. Wacisław III w konfirmacji z roku 1241 mówi jeszcze o wsi Wacare, położonej niedaleko wspomnianego *locus salis* i mającej chyba także źródła słone ⁶⁰. W kilka lat później w roku 1248 tenże książę zatwierdzając dobra Eldeny, wspomina o tych, które leżą nad Hildą i posiadają zapewne solanki. Są to: *Wico ante claustrum, Lathebo, Sultae, Waccarogh* — — ⁶¹. O możliwości rozbudowy warzelni klasztornych wspomina Jaromar II w roku 1246, w ogólnej konfirmacji ⁶².

Odstępując miejscowość Gryfię w lenno księciu Wacisławowi III w roku 1249, klasztor zastrzegł sobie nienaruszalność praw solnych ⁶³. Podobnie uczynili cystersi w roku 1280, kiedy odstępując miastu tzw. *bona censualia* zarezerwowali sobie warzelnię soli w Viehweide ⁶⁴.

Całość uprawnień solnych klasztoru zatwierdził Barnim I w 1265 r. ⁶⁵.

Nowy nabytek w zakresie salin zarejestrowali zakonnicy w roku 1267, kiedy to Wisław II nadał warzelnię soli nad Hildą (Ryck) z zastrzeżeniem 1/2 dochodów dla siebie i swych następców ⁶⁶. Potwierdził to Jaromar III w 1282 r. ⁶⁷. Wreszcie książę gdańsko-pomorski Mszczuj II darował klasztorowi ogólnie *fontes vel venas salis*, a w 1295 r. Jaksa z Gutzkow zobowiązał się, że ani on, ani jego ludzie nie będą *sal* — — *comburare* na łąkach klasztornych ⁶⁸.

W końcu należy dodać, iż opactwo płaciło biskupowi kamieńskiemu *septem pondera salis* z tytułu umowy zamiany z roku 1280 ⁶⁹.

8. Klasztor w Trzebnicy. W roku 1214 książę Bogusław II nadał klasztorowi warzelnię soli w Kołobrzegu, wolną od wszelkich danin i służb solnych ⁷⁰.

⁵⁸ Por. PU I 145.

⁵⁹ Por. PU I 148, 187, 188, 207, 380, 392.

⁶⁰ Por. PU I 392.

⁶¹ Por. PU I 478 oraz tamże s. 829. Bliżej nieokreślonych praw do wyż. wym. trzech wsi rzekł się w roku 1249 Dobiesław z Gristow (PU I 501), zastrzegając sobie czynsz z Sultae.

⁶² Por. PU I 450. Nadto T. Pyl, *Geschichte des Cistercienserklosters Eldena*, s. 401—2.

⁶³ Por. PU I 492.

⁶⁴ Por. PU II 1162.

⁶⁵ Por. PU II 777: — — *salina cum suo jure ceteraque bona monasterii ex utraque parte amnis ab ista conditione libera sint et aliena* — —.

⁶⁶ Por. PU II 846.

⁶⁷ Por. PU II 1238.

⁶⁸ Por. PU III 1668, 1709.

⁶⁹ Por. PU II 1171. O salinach eldeńskich patrz także H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster* — —, t. I, s. 516—517.

⁷⁰ Por. PU I 162.

9. Klasztor w Trzebiatowie. W 1224 r. księżna Anastazja nadała klasztorowi dwie warzelnie na Mons Salis w Kołobrzegu, zawierające razem osiem panwi⁷¹. Nadanie to potwierdzili Warcisław III i Barnim I w roku 1227⁷². Pierwszy ponowił swą konfirmację jeszcze w roku 1240⁷³. W 1269 r. Barnim I dokonał znowu kolejnego zatwierdzenia⁷⁴.

10. Klasztor w Kołbaczu. Data otrzymania warzelni przez opactwo kołbackie jest, jak sądzimy, wcześniejsza, niż rok 1240, gdyż pierwsza o niej wzmianka znajduje się w konfirmacji Barnima I⁷⁵. Posiadanie tego *tugurium* potwierdzone zostało w latach 1255 i 1295⁷⁶. Klasztor ma nadto szereg dyplomów nadających dobra *cum salinis*. Są to dokumenty z lat 1274, 1277, 1282, 1283⁷⁷.

Oddając Barnimowi I w lenno miejscowość Dąbie pod Szczecinem w roku 1249, klasztor zastrzegł sobie, że wszelkie dochody *in — — saline* będą dzielone między opactwo i panującego po połowie⁷⁸.

H. Hoogeweg i H. Chłopocka wypowiadają zdanie, że we wsi Kukina (według Wł. Kowalenki Kuczyna, po niemiecku Quetzin), położonej w Ziemi Kołobrzesckiej, a należącej do zakonników już w roku 1212, były także jakieś saliny. Pogląd ten nie wydaje się zupełnie pewny, gdyż z dokumentu nadającego ową miejscowość żadne „słone“ pożytki nie wynikają⁷⁹, a zestawienie tekstów dyplomu Barnima I z roku 1255: — — *Cutsinowe et tugurium salis in C. cum omni iure liberum* — —, z tekstem z roku 1282: — — *Villam Cutsenowe in terra C. cum tugurio salis in Colbergh* — —⁸⁰, nie uprawnia do wniosku, o istnieniu w wymienionej wsi jakiegokolwiek warzelni.

11. Klasztor w Żukowie. W roku 1229 warzelnie należące do klasztoru otrzymały od księżnej Mirosławy zwolnienie od wszelkich danin, m. in. od zagadkowego *precepu*⁸¹.

⁷¹ Por. PU I 222.

⁷² Por. PU I 241, 242.

⁷³ Por. PU I 378: — — *duo tuguria in monte salis, ad ipsarum commoda prouentura* — —.

⁷⁴ Por. PU II 882.

⁷⁵ Por. PU I 373 oraz H. Chłopocka, *Przyczynki do dziejów życia gospodarczego miast Pomorza Zachodniego w XIII i XIV w.*, „Przegląd Zachodni“, r. VII, nr 1/5, Poznań 1951; Taż e, *Powstanie i rozwój*, s. 62; Wł. Kowalenko, *Najdawniejszy Kołobrzeg*, s. 548.

⁷⁶ Por. PU II 608; III 1712.

⁷⁷ Por. PU II 1000, 1066, 1232.

⁷⁸ Por. PU I 494.

⁷⁹ Por. PU I 157.

⁸⁰ Por. PU II 608, 1232. Por. nadto PU II 1268 (1283 r.) i III 1712 (1295 r.), które jednak, naszym zdaniem, nie są sprzeczne z dokumentami wyżej cytowanymi.

⁸¹ Por. PU I 256: *Tuguria quoque que spectant ad cenobium monialium predictarum, ab omni exactione libera esse volumus, sive a castellano, a precepe, et*

12. Kapituła w Kołobrzegu. Biskup Herman zatwierdzając w roku 1276 posiadłości kanoników kołobrzeskich wymienił także osiem warzelní, należących do kapituły⁸². Taki stan posiadania kształtował się znacznie wcześniej. W latach 1249 i 1251 w dyplomach Wacława III słyszymy o warzelníach kanoników Günthera i Gerarda⁸³.

13. Klasztor w Bukowie. Dopiero w roku 1264 klasztor bukowski otrzymał od Wacława III nadanie solne. Książę w testamencie przekazał opactwu cały swój majątek solny w Kołobrzegu, *quicquid Colberg liberrimi salsuginis est*⁸⁴. Nadanie to znalazło potwierdzenie i sprecyzowanie w dyplomie Barnima I z roku 1265. Określono tu, że chodzi o warzelnię z czterema panwiami, dla której solankę mają uprawnieni czerpać z jednego, wybranego spośród dwóch, źródła. Dalej książę zezwala na zbudowanie nowej warzelní czteropanwiovej, gdyby zakonnicy nie chcieli eksploatować nadanej i już zbudowanej starej. Widać musiała ona nie być w najlepszym stanie. Nowe urządzenia mają mieć źródło ujęte w basen o rozmiarach 12×12 stóp (2,80×2,80 m). Barnim I zezwolił wydobywać z niego tyle solanki, ile trzeba dla czterech panwi. Nadanie to było wolne od świadczeń na rzecz biskupa kamieńskiego i kogokolwiek innego⁸⁵.

W roku 1281 margrabiowie Otton IV i Konrad I wymienili w dyplomie bliżej nieokreślone nadanie *aquarum salsarum*⁸⁶. Ogólne nadanie solne uczynił też Mszczuj II w 1287 r.⁸⁷. Wreszcie Przybysław w 1289 r. nadał

a familia ducis, et ab omni controuersia — — K. Ślaski, *Dzieje Ziemi Kołobrzesckiej*, s. 36 i Wł. Kowalenko, *Najdawniejszy Kołobrzeg*, s. 551 — przypuszczają, że ów zagadkowy *precep* jest pomorską nazwą daniny solnej.

⁸² Por. PU II 1028 oraz H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. I, s. 321—323; Wł. Kowalenko, *Najdawniejszy Kołobrzeg*, s. 549.

⁸³ Por. PU I 487 i 534.

⁸⁴ Por. PU II 764. Naddo H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. I, s. 182.

⁸⁵ Por. PU II 772: — — *vnum thugurium, quod in theuthonico coht vocatur et quatuor sartagines in salsugine apud eandem ciuitatem Colberge licenciatis eis vnum fontem ibidem, quem magis elegerint de duobus ad hauriendum ex eo tantum salsuginis quantum exigunt sartagines quatuor memoratae. Sed et si dictus abbas et conuentus thugurium iam constructum et quatuor sartagines in eo vt praedictum est habere noluerint sed voluerint no — uum thugurium construere, dedit eis licentiam hoc faciendi et nouum fontem fodiendi qui habeat duodecim pedes in longitudine et duodecim pedes in latitudine de quo tantum salsuginis haurient, quantum praedictis quatuor sarthaginibus sufficiet et non vltra. Quando siue de antiqua fonte voluerint haurire siue nouum construere, non dedit eis nisi quatuor sartagines et vnum thugurium donauit et eis vnam aream in qua thugurium construant et quantitatem aliarum arearum si fodere voluerint nouum fontem — — tam ab omni impetitione domini Caminensis episcopi, quam cuiuslibet alterius libere in omnibus et soluta* — — Naddo H. Hoogeweg, *Die Stifter und Klöster*, t. I, s. 181.

⁸⁶ Por. PU I 1198.

⁸⁷ Por. PU III 1412.

także dochody solne, z tym, że były one dzielone po połowie aż do śmierci darczyńcy między klasztor a niego samego⁸⁸.

14. Klasztor w Szczecinie. Cysterki dysponują dwoma dokumentami z lat 1278 i 1289, które ogólnikowo nadają dobra *in — salinis*⁸⁹, względnie *cum — salefodinis*⁹⁰. Oba te zwroty nie posiadały chyba konkretnego znaczenia, jedynie zaś miały może zachęcić do poszukiwania soli, którą w wypadku znalezienia klasztor mógłby eksploatować.

15. Klasztor w Mogilnie. Konfirmacja z roku 1281 stwierdziła, że klasztor posiadał *unum tugurium in salsugine cum aliis attinentiis* w Kołobrzegu⁹¹. Należy przypuszczać, iż zakonnicy korzystali z owej warzelni od dawna.

16. Miasto Stovenhagen. Bogusław IV nadając miastu w roku 1282 prawo lubeckie połączył je *cum — salinis*, które mogłyby być kiedyś znalezione⁹².

17. Miasto Nakło (Anklam). W dyplomach z lat 1282 i 1285 Bogusław IV nadał miastu dobra ziemskie *cum — salinis*⁹³.

18. Klasztor w Słupsku. Bez bliższego sprecyzowania uzyskał klasztor od Mszczuja II *fontes uel venas salis* w latach 1285, 1286, 1288⁹⁴.

19. Klasztor w Reinfeld. W roku 1287 opactwo otrzymało od Bogusława IV nadanie ziemskie *cum — salinis*⁹⁵.

20. Miasto Gryfia. (Greifswald). W roku 1288 książę rański Wiśław II sprzedał miastu *uniuersam paludem salis*, którego granice dokładnie określił. Grunt ten był połączony z *omnibus illis, que ad nos pertinere uidebantur — videlicet campo Rosendale, cum casis salis, per descensum fluuii, qui Rech dicitur, usque in salsum mare*. Transakcja dokonana została *cum omni iure et proprietate qualibet absque impetitione quacunque, quod est ansprake*⁹⁶.

21. Klasztor w Jasienicy. W roku 1288 Bogusław IV zamieścił w nadaniu na rzecz klasztoru zwrot *cum — salinis*⁹⁷.

22. Klasztor w Oliwie. W roku 1291 klasztor otrzymał od Bogusława IV konfirmację zatwierdzającą m. in. także jedną warzelnię soli w Kołobrzegu, darowaną wcześniej przez Barnima I⁹⁸.

⁸⁸ Por. PU III 1489.

⁸⁹ Por. PU II 1124 (Bogusław IV).

⁹⁰ Por. PU III 1498 (Bogusław IV, Barnim II, Otton I).

⁹¹ Por. PU II 1219 oraz Wł. Kowalenko, *Najdawniejszy Kołobrzeg*, s. 549.

⁹² Por. PU II 1234.

⁹³ Por. PU II 1247, 1341.

⁹⁴ Por. PU II 1324, 1406; III 1470.

⁹⁵ Por. PU III 1435.

⁹⁶ Por. PU III 1459.

⁹⁷ Por. PU III 1447.

⁹⁸ Por. PU III 1598: — — *uno thugurio salis in Colberghe sepedicto monasterio Oliue fratrum approbamus et condonando iure perpetuo liberaliter confirmamus* — —.

W sumie widzimy, iż zachowały się dyplomy książęce zawierające nadania o treści solnej dla 22 adresatów. Niektóre z tych nadań nie miały jednak żadnego praktycznego znaczenia. Często przy ogólnych sformułowaniach *in salinis* względnie *cum salinis* obdarowani nie eksploatowali w praktyce warzelni, których nie mieli, a zamieszczenie w ich dokumentach podobnych formuł wynikało z formularza dyplomatycznego⁹⁹.

W ostatecznym bilansie notujemy tylko 16 uprzywilejowanych, którzy z pewnością weszli w uprawnienia książąt w dziedzinie produkcji soli. Znamienne, że wśród nich na Pomorzu Zachodnim występują pierwotnie tylko instytucje duchowne. Istnieje tylko jeden wypadek, w którym osoba świecka dysponowała warzelnią. W dyplomie z lat 1193—1198 książę rański Jaromar I zatwierdził klasztorowi w Darguniu posiadanie urządzeń solewarskich (*locus sartaginum*) w Eldenie (*possessio Hilda*), otrzymanych od mincerza Marcina¹⁰⁰. Casus ten nasuwa pytanie czy urzędnik eksploatował owe panwie jako własność prywatną, czy też posiadanie ich było w bliżej nieokreślony sposób związane z jego urzędem? Słuszniejszy wydaje się drugi pogląd, zwłaszcza, że znane są z terenu Polski wypadki posiadania przez mincerzy uprawnień w zakresie monopolu solnego¹⁰¹. Pomorski materiał dyplomatyczny nie dostarcza nam innych wskazówek na temat uprzywilejowania czynnika świeckiego w zakresie salin. Problem regale solnego występuje zazwyczaj w dokumentach, w których książęta nadają prawa solne instytucjom kościelnym.

1. W ośrodku kołobrzeskim książęta nadali przywileje następującym instytucjom:

Biskup kamieński	1 warzelnia	przed 1140 r.
Klasztor w Darguniu	1 warzelnia, 2 panwie	1173 r.
Klasztor w Grobi	2 warzelnie, 8 panwi	1177 r.
Klasztor w Białymbuku	1 warzelnia, 6 panwi	1180 r.
Klasztor w Słupie	1 warzelnia, 4 panwie	przed 1183 r.
Klasztor w Trzebnicy	1 warzelnia	1218 r.
Klasztor w Trzebiatowie	2 warzelnie, 8 panwi	1224 r.
Klasztor w Żukowie	2 warzelnie	1229 r.
Klasztor w Kołbaczu	1 warzelnia	przed 1240 r.
Klasztor w Bukowie	1 warzelnia, 4 panwie	1264 r.
Kapituła Kołobrzeska	8 warzelni	przed 1276 r.
Klasztor w Mogilnie	1 warzelnia	przed 1281 r.
Klasztor w Oliwie	1 warzelnia	przed 1291 r.

⁹⁹ Por. nadania dla kl. w Szczecinie, m. Nakła (Anklam), kl. w Słupsku, kl. w Reinfeld, kl. w Jasienicy.

¹⁰⁰ Por. PU I 124: *Martinus monetarius — — Dedit — — locum sartaginum in possessione que Hilda dicitur, quamque nostra largitione idem Martinus adeptus est — —*.

¹⁰¹ Por. R. Grodecki, *Mincerze we wczesnym średniowieczu polskim*, RAU, II. S., t. XXXVIII, nr 2, Kraków 1921, s. 115.

Razem stanowi to 23 warzelnie w rejonie kołobrzeskim. Więcej urzędów tego rodzaju źródła nie podają¹⁰².

2. Podobnie wyglądała sytuacja w salinach gryfijskich. Uprzywilejowane były tu następujące instytucje:

Klasztor w Darguniu 1173 r.

Klasztor w Brodach przed 1182 r.

Klasztor w Eldenie¹⁰³ 1207/8 r.

Regale solne, jak już zaznaczyliśmy, pozwalało panującemu dysponować salinami na terenie całego państwa, niezależnie od tego czy znajdowały się one na gruntach książęcych, czy prywatnych. Dobitym dowodem na to są dokumenty opactwa darguńskiego z lat 1173 i 1216. W roku 1173 Kazimierz I nadał temu instytutowi $\frac{1}{4}$ słonej studni położonej nad Jeziołem Doleńskim, we wsi należącej do Sulimiera Cieszymierzyca¹⁰⁴. Nadanie to było później dwukrotnie konfirmowane w latach 1173 i 1216¹⁰⁵. Książę dysponował tu swym regale w dobrach właściciela prywatnego.

Nadanie przez księcia prawa do eksploatacji salin wyrażało się normalnie w przyznawaniu danej instytucji określonej ilości warzelnii względnie panwi. Naruszało to w istocie książęcy monopol w dziedzinie eksploatacji soli ale nie likwidowało go, gdyż nawet w wypadku podobnych nadań książę mógł sobie jeszcze rezerwować daniny solne, które ściągano z warzelnii już oddanych duchownym. Tylko niektóre instytucje posiadały w tym zakresie egzempcje. Wolność od tej daniny, zwanej prawdopodobnie *precepem*, uzyskiwały w kolejności chronologicznej warzelnie następujących uprawnionych: klasztorów w Białymbuku (1180), Trzebnicy (1214), Żukowie (1229), kanoników Günthera i Gerarda (1249, 1251), klasztorów w Darguniu (1252), Grobi (1257), Bukowie (1264) i Eldenie (1265).

O tym, że normalnie książę pobierał daniny solne z warzelnii już oddanych świadczy wyraźnie nadanie dla Trzebnicy z 1214 r., z którego wynika, iż warzelnie takie były normalnie pociągane do tych świadczeń¹⁰⁶.

¹⁰² Por. G. Kratz, *Die Städte*, s. 81—82; H. Riemann, *Geschichte der Stadt Colberg*, s. 119—120; Wł. Kowalenko, *Najdawniejszy Kołobrzeg*, s. 547—549. Ostatni autor podaje liczbę warzelnii kołobrzeskich na 22. Wydaje się jednak, że należy ją podnieść do 23, gdyż o warzelniach Żukowa dokument mówi w liczbie mnogiej, co wskazuje na to, że instytut ten musiał ich mieć więcej niż jedną.

¹⁰³ Do powyższego wykazu należałoby dodać jeszcze miasto Gryfię, ze względu jednak na specyfikę tej sprawy zajmujemy się nią później.

¹⁰⁴ Por. PU I 62: — — *quartam partem putei salis in Tolenze in predio uille Sulimari Tessemeris* — —; oraz CPD, I, s. 88.

¹⁰⁵ Por. PU I 61, 193.

¹⁰⁶ Por. PU I 162: — — *in Choleberge in monte salis tugurium, cum omni commodo et fructu, qui ab ipso poterunt perpetuis temporibus provenire, in ea videlicet pace et omnimoda libertate, ut ipsum tugurium ab omni exactione et servitio liberum habeatur, quo nobis alia tuguria sciuntur prout ibidem est consuetudinis obligata* — — oraz Fr. Skibiński, *Handel solny*, s. 459.

Podobnie też z nadań Warcisława III z lat 1249 i 1251 dla kanoników kołobrzeskich Günthera i Gerarda, zwalniających *ab omni exactione*, wnosić można istotnie, że warzelnie kołobrzeskie były zazwyczaj obciążone jakimiś ciężarami na rzecz książąt¹⁰⁷. Udzielając libertacji od daniny kanonikowi Gerardowi książę wziął ludzi pracujących u niego pod swoją opiekę. Widać z tego, iż warzelnie należące do innych prebend kanonickich były zobowiązane do uiszczania daniny solnej¹⁰⁸.

Należy zaznaczyć, że ową daninę solną ustabilizowano przy okazji lokacji miasta Kołobrzega w roku 1255, ustalając, iż od małej panwi pobiera się rocznie cztery beczki soli, a od dużej osiem. Danina ta nie mogła być zwiększona przez żadnych urzędników¹⁰⁹. Inna rzecz, że w charakterze uprawnionego do pobierania tych pożytków występuje już wtedy biskup kamieński.

W połowie XIII w. nastąpiły radykalne zmiany w zakresie regale i eksploatacji salin kołobrzeskich. W roku 1248 Barnim I sprzedał ziemię kołobrzeską biskupowi kamieńskiemu Wilhelmowi. Transakcji tej dokonał książę *cum omnibus attinentiis districtis — — cum omnibus iuribus*. Potwierdzone to zostało w roku 1276 przez Barnima I i Bogusława IV, kiedy zaznaczono, że kraj ten należy do biskupów *cum omni iure et libertate — — et salinis*¹¹⁰. Biskup w ten sposób zdobył, jak sądzimy, zwierzchnictwo solne na terenie ziemi kołobrzeskiej. Na tym obszarze książęta pomorscy dysponowali wtedy jedną tylko warzelnią, którą Warcisław III w roku 1264, na łożu śmierci, przekazał klasztorowi w Bukowie (*quicquid Colberg liberrimi salsuginis est*)¹¹¹. Odtąd cała salina kołobrzeska należała do Kościoła.

Tak więc podmiotem regale solnego w Kołobrzegu od roku 1248 stał się biskup kamieński. Od razu też zaczął wykonywać swą władzę w tej dziedzinie, jak o tym świadczą dokumenty przez niego wydawane. Zacytować można tu dyplomy z lat 1255 i 1265 wydane dla kanoników Günthera i Gerarda, a zwalniające m. in. *tuguria* należące do tych duchownych od daniny solnej. Pamiętamy, że warzelnie te były egzymowane dawniej

¹⁰⁷ Por. przyp. 83.

¹⁰⁸ Por. Wł. Kowalenko, *Najdawniejszy Kołobrzeg*, s. 551—552.

¹⁰⁹ Por. PU II 606: *De censu sartaginum huius civitatis sic statuimus, quod parua sartago persoluet singulis annis quatuor pondera salis, de maiori uero sartagine, cum ipsa vti contingerit, octo pondera persoluentur, et hic census a nobis sev ab aduocatis nostris nunquam minui poterit vel augeri — —*. Nadto G. Kratz, *Die Städte*, s. 83—84; H. Riemann, *Geschichte der Stadt Colberg*, s. 121.

¹¹⁰ Por. PU 475; II 1044. Dla analogii patrz także E. Zivier, *Geschichte des Bergregals*, s. 42—43. O biskupstwie kamieńskim zob. F. Salis, *Forschungen zur älteren Geschichte des Bistums Kammin*, B. St., N. F., t. XXVI, Stettin 1924, s. 137—139.

¹¹¹ Por. PU II 764.

przez księcia, ale zmiana panującego wymagała powtórnej libertacji¹¹². Podobnie w roku 1276 biskup Herman zatwierdził osiem warzelní kapituły kołobrzesckiej, zbierając wszystkie nadania dawniejsze w jeden dokument confirmacyjny¹¹³. W roku 1281 biskup potwierdził klasztorowi w Mogilnie jego uprawnienia solne¹¹⁴ a w roku 1287 nadał swemu kapelanowi Teodorykowi von Jarmen jedną z sześciu (dwie już mieli Günther i Gerard) warzelní kapitulnych, o mocy produkcyjnej dwóch panwi¹¹⁵.

Znamienny jest tu omawiany już dokument Bernima I dla klasztoru w Bukowie z 1265 r., w którym książę pomorski odstępując swoją ostatnią warzelnię w kołobrzesckim temu instytutowi wyraźnie podkreśla, że opactwo będzie z tego tytułu wolne od jakichkolwiek świadczeń na rzecz biskupa kamieńskiego. Można by z tego wnosić, że zachodziła obawa, aby biskupi kamieńscy, jako nowi zwierzchnicy solni, nie pretendowali z tej okazji do pobierania daniny od klasztoru.

Podobnie rozrzutną gospodarkę, jak w kołobrzesckim, prowadzili książęta na terenie solanek gryfijskich. Szerokie szafowanie przywilejami doprowadziło i tu do likwidacji przemysłu książęcego. Dobitym tego wyrazem jest fakt sprzedaży gruntów słonych, dokonany w roku 1288 przez Wysława II na rzecz miasta Gryfii¹¹⁶.

Podsumowując dotychczasowe wywody stwierdzamy, że pod koniec XIII w. książęta przestali czerpać pożytki z regale solnego. Przeważająca ilość źródeł solnych znalazła się w ręku instytutów kościelnych, a jedynie niektóre pracowały może nadal bezpośrednio dla panującego i to prawdopodobnie wyłącznie na terenach gryfijskich.

V. PRZEJMOWANIE EKSPLOATACJI ŹRÓDEŁ SŁONYCH PRZEZ MIESZCZAŃSTWO

Głębokie przeobrażenia w systemie eksploatacji soli wywołał proces kształtowania się gmin miejskich organizowanych na prawie niemieckim¹¹⁷ w Kołobrzegu i Gryfii¹¹⁸. W dziedzinie salin prawo niemieckie przyniosło prócz tego, jeszcze sprecyzowanie wysokości daniny solnej. W roku 1248 słyszymy w źródłach pierwszy raz o *oppidum Griphiswald* a w roku 1255 nastąpiła lokacja miasta Kołobrzega.

Od tych dwóch ważnych momentów władze miejskie i mieszczenie

¹¹² Por. PU II 607, 779.

¹¹³ Por. PU II 1028.

¹¹⁴ Por. PU II 1219.

¹¹⁵ Por. PU III 1417.

¹¹⁶ Por. PU III 1459. Nadto G. Kratz, *Die Städte*, s. 191.

¹¹⁷ Por. Fr. Skibiński, *Eksplatacja soli*, s. 317.

¹¹⁸ Por. G. Kratz, *Die Städte*, s. 187—188; H. Riemann, *Geschichte der Stadt Colberg*, s. 121—122; Wł. Kowalenko, *Najdawniejszy Kołobrzeg*, s. 554.

przejawiali bardzo intensywną akcję, zmierzającą do przejęcia przemysłu solnego w swoje ręce. Z drugiej strony zaś państwo i Kościół dość chętnie pozbywały się ciężaru prowadzenia produkcji soli na własny rachunek, oddając ją w ręce mieszczan. Zapewniali sobie przy tym rodzaj czynszu dzierżawnego.

Tego rodzaju umowy dzierżawne miały charakter dziedziczny. Osoba obejmująca daną warzelnię w dzierżawę z reguły zobowiązywała się, za siebie i swych dziedziców, do utrzymywania warzelni w stanie produkcyjnym i do naprawiania szkód i zniszczeń wywołanych np. przez pożary ¹¹⁹. Płatność czynszu przypadała zazwyczaj na okres między dniami św. Jana (24 VI) i św. Jakuba (25 VII) ¹²⁰.

W roku 1257 mieszcianie kołobrzescy otrzymali od kapituły dwie warzelnie, należące przedtem do kanoników Günthera i Gerarda. Pierwszy zastrzegł sobie od nowego producenta Wedekinda roczny czynsz w wysokości 50 beczek soli ¹²¹, a drugi od Hermana von Werben 80 beczek ¹²². W trzy lata później w roku 1260 kapituła kołobrzaska przekazała mieszczanom Kołobrzega braciom Ludwikowi, Janowi, Herbordowi i Herdenowi von Wida swoją trzecią warzelnię (czynsz 48 beczek soli) ¹²³, czwartą Zygfrydowi Faberowi (czynsz 24 beczki soli) ¹²⁴, piątą Emmerichowi (czynsz 24 beczki soli) ¹²⁵. W zamian za roczny czynsz 24 beczek soli oddała kapituła w roku 1261 dalszą warzelnię mieszczaninowi kołobrzeskemu Jerzemu Velherigowi ¹²⁶. W roku 1266 kanonik Günther przekazał ponownie (widać Wedekind nie prowadził warzelni jak należało) swoje *tugurium* Wojciechowi z Wolina, zamieszkałemu w Kołobrzegu ¹²⁷, za roczny czynsz $\frac{1}{2}$ łasztu i 1 funt soli. Podobnie i klasztory przekazywały także swoje saliny mieszczanom. Świadczy o tym dokument rady miejskiej Kołobrzega, która w roku 1266 stwierdziła, że Bavo opat z Grobi oddał Henrykowi synowi Jutty i Teodorykowi Plettembergowi warzelnię należącą do klasztoru za roczny czynsz $\frac{1}{2}$ łasztu soli od każdego z nabywców ¹²⁸. Klasztor w Darguniu odstąpił w roku 1267 swą warzelnię w Sülz mieszczaninowi rostoczkemu Arnoldowi Kopmanowi. Zakonnicy zastrzegli tylko miesięczny czynsz w wysokości czterech funtów soli dla siebie i jednego łasztu rocznie

¹¹⁹ Por. PU II 636, 673, 674, 675, 703.

¹²⁰ Por. PU II 645, 673, 674, 675, 703, 815; odmiennie PU II 636: — — *infra assumptionem et natiuitatem domine nostre* — — (15 VIII—8 XII).

¹²¹ Por. PU II 636.

¹²² Por. PU II 645.

¹²³ Por. PU II 673.

¹²⁴ Por. PU II 674.

¹²⁵ Por. PU II 675.

¹²⁶ Por. PU II 703.

¹²⁷ Por. PU II 815.

¹²⁸ Por. PU II 800.

dla klasztoru z Góry, na Ranie ¹²⁹. Cysterki rańskie sprzedały zresztą prawo do tego pożytku solnego opactwu darguńskiemu w roku 1289.

Gmina miejska w Gryfii prowadziła także przemysł solewarski, jak już o tym mieliśmy okazję wspomnieć na innym miejscu.

Na podstawie przytoczonego materiału dochodzimy do wniosku, że od połowy XIII w. eksploatacja warzelni soli zaczęła przechodzić w świeckie ręce. Proces ten zapoczątkowany w drugiej połowie XIII w. wykazuje tendencje rozwojowe ¹³⁰.

W tym miejscu warto się zastanowić nad tym, jaka była wartość produkcji soli przejętej przez mieszczaństwo, względnie jak wysokie były straty książąt pomorskich wywołane przez rozdawnictwo uprawnień solnych. Pytanie to nader ważne okazuje się jednak niemożliwe do rozwiązania.

Można by określać dochodowość warzelni na podstawie ilości panwi funkcjonujących w niej. Wyłaniają się tu jednak dwie trudności. Nie wiemy najpierw ile soli dawała rocznie jedna panew i co gorsza, w stosunku do przeważającej liczby warzelni nie orientujemy się, ile zawierały one panwi. Nie wiemy zgoła nic o panwiach w ośrodku gryfijskim, a ułamkowe dane o ilości panwi w kołobrzesckim zawiera poniższe zestawienie:

po 2 panwie	—	2 warzelnie,
po 4 panwie	—	8 warzelni,
po 6 panwi	—	1 warzelnia,
po ? panwi	—	12 warzelni,
razem		23 warzelnie.

Przyjmując dla 12 warzelni o nieokreślonej ilości panwi najczęściej spotykaną ich liczbę (4) możemy szacunkowo ustalić, że na terenie kołobrzesckim produkcja soli dokonywała się w około 90 panwiach. Przypuszczenie to jednak nie wyjaśnia interesującego nas problemu.

Czy można z kolei obliczyć wielkość i wartość produkcji soli według czynszów płaconych przez dzierżawców — mieszczan, duchownym, a zwłaszcza kanonikom kołobrzesckim? Sposób ten także zawodzi. Okazuje się bowiem, że owe czynsze były bardzo różnorodne. Wahają się one w granicach od 80 do 24 beczek soli rocznie od warzelni ¹³¹. Zanotować warto wy-

¹²⁹ Por. PU II 844.

¹³⁰ Dużą liczbę warzelni przejęli kołobrzeżanie jeszcze w wieku XIII, ale niektóre instytucje dość długo pracowały w owych warzelniach na własny rachunek — bp kamieński w roku 1380 (por. H. R i e m a n n, *Geschichte der Stadt Colberg*, s. 122). W roku 1435 kołobrzescza rada miejska wydała zakaz posiadania warzelni soli przez klasztory i duchowieństwo (Por. H. C h ł o p o c k a, *Przyczynki do dziejów*, s. 71).

¹³¹ Por. PU II 636 (80 becz.), 645 (80 becz.), 673 (48 becz.), 674 (24 becz.), 675 (24 becz.), 703 (24 becz.).

padek, gdzie warzelnie mające pozornie równe możliwości, bo pracujące na czterech panwiach, płacą jedna 48 a druga 24 beczki¹³².

VI. ZAKOŃCZENIE

Podsumowując wyniki dotychczasowych rozważań stwierdzamy, że:

1. Książęta hojnie szafowali darowiznami warzelni, solanek i miejsc słonych. Już w XII w. notujemy liczne nadania zarówno w ośrodku kołobrzesckim, jak i gryfijskim. Uzyskali je wtedy: biskup kamieński oraz klasztory w Grobi, Brodach, Darguniu, Białymbuku, Słupie nad Pianą. Inne instytucje uzyskiwały uprzywilejowanie w XIII stuleciu.

2. Panujący nadając *tugurium* zatrzymywał z reguły bliżej nie oznaczone daniny i służebności. Tylko niektóre klasztory wykazują egzempcje w tym zakresie. Były to klasztory w Grobi, Białymbuku, Trzebnicy, Żukowie, Darguniu, Bukowie i Eldenie oraz dwie warzelnie kanonickie. Istnienie tych ciężarów, mimo że większość warzelni należała do Kościoła, potwierdza istnienie zwierzchnich uprawnień monarszych. Poważny wyłom w regale monarszym wywołała sprzedaż ziemi kołobrzesckiej z wszystkimi prawami na rzecz biskupa kamieńskiego w roku 1248. Odtąd, jak sądzimy, biskupi wykonują uprawnienia zwierzchnie na terenie tej ziemi.

Wraz z rozwojem miast, od połowy XIII w., instytucje uprawnione w zakresie eksploatacji soli, przestają prowadzić gospodarkę solną na własny rachunek, oddając ją w ręce mieszczan.

Jerzy Walachowicz (Poznań)

LES DROITS RÉGALIENS SUR LES SALINES EN POMÉRANIE OCCIDENTALE JUSQU'À L'AN 1295

Résumé

Les droits régaliens sur les salines en Poméranie Occidentale n'ont pas été étudiés jusqu'à présent en détail. Des observations sur les salines poméraniennes peuvent être trouvées dans différents ouvrages polonais et allemands. La question des salines de Kołobrzeg est traitée d'une manière relativement plus circonstanciée par K. Ślaski et W. Kowalenko, dans leurs études sur la terre de Kołobrzeg et sur la plus ancienne époque de cette ville.

L'industrie salinière de Poméranie occidentale se concentrait dans deux endroits: Kołobrzeg (*Kolberg*) et Gryfia (*Greifswald*), connus déjà à l'aube de l'existence de l'Etat polonais. Le duc de Poméranie exploitait au début les sauneries pour son propre compte probablement, mais bientôt il commença à en faire concession au profit des monastères. Déjà au cours du XIIe siècle des sauneries furent attribuées à l'évê-

¹³² Por. PU II 673 (48 becz.), a PU II 574 (24 becz.).

ché de Kamień Pomorski (avant 1140), ainsi qu'aux monastères: de Brody (1170), Darguń (1173), Grobia (1177), Białybuk (1180) et Słupia sur la Piana (avant 1183). Les autres institutions qui en bénéficiaient — obtinrent des droits à l'exploitation au XIIIe siècle. Ce furent les monastères de Trzebnica, Trzebiatowo, Żukowo, Kołbacz, Bukowo, Kołobrzeg (le chapitre), Mogilno et Oliwa qui participèrent à l'exploitation des salines de Kołobrzeg, tandis que les monastères de Brody, Darguń, Eldena ainsi que la ville de Gryfia — à l'exploitation des salines de Gryfia. Par suite des nombreuses donations le duc possédait déjà, vers la moitié du XIIIe siècle, une quantité très limitée de sauneries. La dernière, se trouvant dans la région de Kołobrzeg, fut concédée, en 1264, par Warcislas III au monastère de Bukowo.

Malgré ces concessions, les droits régaliens étaient maintenus, attendu que le souverain se réservait les redevances et services saliniers. Les exemptions de ces charges étaient très rares. Ce furent les monastères à Grobia, Białybuk, Trzebnica, Żukowo, Darguń, Bukowo et Eldena qui en bénéficièrent, ainsi que deux sauneries capitulaires. Les redevances salinières furent précisées en 1255 seulement.

Une sérieuse atteinte fut portée aux droits régaliens sur les salines du fait de la cession de la terre de Kołobrzeg à l'évêque de Kamień, qui acquit sur ce territoire l'autorité en matière d'exploitation salinière.

Avec le développement des villes à partir de la moitié du XIIIe siècle, les sauneries particulières étaient afferméées par les monastères aux bourgeois s'engageant à payer un cens en tonneaux de sel, dans les limites de 80—24 tonneaux par saunerie.

Au début du XVe siècle toute l'industrie salinière était passée aux mains des personnes laïques.